

Yıldıray Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bayburt/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Bayburt University/Faculty of Humanities and Social Sciences, Bayburt/Turkiye

eposta: yyildirim@bayburt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7175-370X> - RorID: <https://ror.org/050ed7z50>

Atıf/Citation: Yıldırım, Yıldıray. 2025. II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/46, 34-53. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1639613>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	13.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	21.07.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.12.2025

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE VİLAYETLERDEKİ MODERNLEŞME FAALİYETLERİNE BİR ÖRNEK: ADANA HÜKÜMET KONAĞI*

Öz

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda idarî yapılanma çerçevesinde taşra idaresinde yoğun bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Taşra idaresinin en üst idari birimini vilayetler teşkil etmiştir. Vilayetlerdeki resmi binalar yönetimin simgesi niteliğinde olmuştur. Bu bakımdan hükümet konakları, halkın gözünde en önemli devlet binası olmasından dolayı devletin varlığını ve otoritesini temsil eden yapılardır. Vilayetlere atanan valiler, hükümet konaklarının devletin şan ve şerefine uygun şekilde olmasına dikkat etmişlerdir. Valiler, atandıkları vilayette öncelikle bu konu üzerinde durmuşlar ve hükümet konağının durumu kötü ise öncelikle bunları daha modern bir binaya dönüştürmeye veya yeni bir bina inşa etmeye çalışmışlardır. Süleyman Bahri Paşa da 7 Mart 1898'de Adana valiliğine atandığında ilk iş olarak harap ve oturulamayacak durumda olan hükümet konağı yerine yeni bir bina yapılması için çalışmalara başlamıştır. Yapılan incelemeler neticesinde yeni yapılacak olan hükümet konağı inşasının 654.654 kuruş mal olacağı ve bunun için de vilayetin 419.892 kuruş eksik olduğu tespit edilmiştir. Vilayet ile merkez arasında 1898 yılından itibaren başlayan yazışmalarla eksik olan tutar hazine talebi edilmiş ancak bu para gönderilmemiştir. Bunun yerine vilayetin genel tamirat bütçesinden tasarruf yapılarak buradan ayrılacak paranın inşaata harcanmasına karar verilmiştir. Bu yüzden yeni konağın inşası eldeki imkânlar ve hayırsever halkın yardımlarıyla gerçekleşmiştir. İlk talepten itibaren yaklaşık beş yıl süren inşaatın tamamlanmasıyla memurların çalışma mekânı sıkıntısını hafifletecek 4 kat üzerine 54 odadan oluşan modern bir hükümet konağı Adana'ya

* Bu çalışma, "Construction Process of Adana Government Building (1898-1901)" başlığıyla 9th International Conference on Humanities and Educational Research, 2024 adlı sempozyumda sunulan özet bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı kazandırılmıştır. Adana Hükümet Konağı üzerine bazı çalışmalar yapılmışsa da bunlar daha ziyade binanın mimari özellikleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yoğun olarak arşiv belgelerinin kullanılarak hazırlanan bu çalışmada ise merkezi hükümet ile vilayet arasında yaşanan yazışmalar temelinde hükümet konağının yapım gerekçeleri ve süreci ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hükümet Konağı, Adana Vilayeti, Modernleşme, Süleyman Bahri Paşa, Şehir Tarihi.

AN EXAMPLE OF MODERNIZATION ACTIVITIES IN THE PROVINCES DURING THE PERIOD OF ABDULHAMID II: ADANA GOVERNMENT MANSION

Abstract

In the Ottoman Empire, an intense modernization process took place in the provincial administration within the framework of administrative structuring in the 19th century. The provinces constituted the highest administrative unit of the provincial administration. In this respect, government mansions are structures that represent the existence and authority of the state, as they are the most important state buildings in the eyes of the public. Governors appointed to the provinces took care to ensure that the government mansions were in a manner befitting the glory and honour of the state. Governors, in the provinces they were assigned to, focused primarily on this issue and if the government mansion was in poor condition, they first tried to transform it into a more modern building or to build a new one. When Suleyman Bahri Pasha was appointed governor of Adana on March 7, 1898, his first task was to construct a new building to replace the government mansion, which was dilapidated and uninhabitable. As a result of the investigations, it was determined that the construction of the new government mansion would cost 654,654 kurush and the province was 419,892 kurush short of this. With the correspondence between the province and the center starting in 1898, the missing amount was requested from the treasury, but this money was not sent. Instead, it was decided that the money allocated from the province's general repair budget would be spent on construction. Therefore, the construction of the new government mansion was realized with the available resources and the help of the charitable public. With the completion of the construction, which took approximately five years from the first request, a modern government mansion consisting of 54 rooms on 4 floors, which will alleviate the housing problem of civil servants, has been brought to Adana. Although some studies have been done on the Adana Government Mansion, they mostly focus on the architectural features of the building. In this study, which was prepared using archive documents intensively, the reasons and process of the construction of the government mansion were discussed based on the correspondence between the central government and the province.

Keywords: Government Mansion, Adana Province, Modernization, Suleyman Bahri Pasha, City History

Giriş

Osmanlı Devleti'nde taşra yönetimi, Tanzimat Dönemine kadar yukarıdan aşağıya doğru eyalet, sancak, kaza ve karye şeklinde örgütlenmiştir (Halaçoğlu 2003: 83). Bu idari yapılanmada asıl birim sancak olmakla beraber, eyalet birimi birkaç sancağın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Eyaletin en üst yöneticisi olan beylerbeyinin oturduğu sancak, eyalet merkezini teşkil etmiş ve buraya “paşa sancağı” denilmiştir. (Çadircı 2011:143). Eyaletlere atanan beylerbeyinin devlet işlerini görmeleri için 19. yüzyıla kadar kendilerine ayrılmış özel binaları bulunmamıştır (Demirel 2016: 209). Bu nedenle beylerbeyiler atandıkları yerlerde, kendilerine yardımcı olan ve “kapı halkı” denilen hizmetkarları, katipleri ve muhafızları ile birlikte onlara ayrılan konaklarda oturmuşlardır (Çadircı 1997: 17; Avcı 2017: 17). Aynı zamanda eyaletlerde en üst yetkili olarak padişahın yürütme otoritesini temsil eden beylerbeyi dışında hukukî otoriteyi temsil eden kadıların da davalarını gördükleri ayrı bir binaları olmamıştır. Bu sebeple bahsedilen idarecilerin oturdukları binalar, mülkî veya hukukî işlerin yürütüldüğü mahkeme ve belediye binası addolunmuş ve buralar kentin yönetim merkezini oluşturmuştur (Avcı 2017: 17; Ortaylı 2011: 12; Ortaylı 2017: 251, 253).

İlk zamanlarda eyaletlere atanan beylerbeyi askeri işlerden sorumluyken zamanla eyaletin hem askerî hem de mülkî amiri konumuna gelmiştir. Bu bakımdan beylerbeyinin 19. yüzyıla kadar askeri yönleri daha ağır bastığından eyalet birimi askeri bir koordinasyon ünitesi olarak düşünülmüştür (Ünal 2002: 217, Sungur 2002: 753). Eyaletler genel itibarıyla devletin uyguladığı tımar sistemi üzerinden şekillenmiştir. Ancak zamanla merkezi otoritenin zayıflaması ve tımar sisteminin bozulması taşra idaresinin de bozulmasına neden olmuştur (Akyıldız 2018: 77). Bu bozulma Osmanlı taşrasında bazen merkezi otoriteden bağımsız veya ona karşı hareket eden grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Merkezi otoritedeki yaşanan zayıflık 19. yüzyılın başlarında ülkeyi kimin yönettiği sorununu meydana çıkarmıştır (Findley 2019: 37). Yaşanan bozulmalar neticesinde II. Mahmut döneminde merkezi otorite yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Merkezde başlayan çalışmalar taşrayı da hızla etkilemiş ve eyaletler yeniden teşkilatlandırılmıştır. Ancak yeni teşkilatlanmada eyaletlere atanan valiler, yine askeri ve mali alanlarda büyük yetkilere sahip olmuştur (İnalçık 1995: 550).

Tanzimat Fermanı ile eyalet yönetiminin en üst yetkilisi olan valilerin yetkilerinin sınırlandırılması yoluna gidilmiş ve fermanın yayınlanmasının hemen ardından ilk olarak mali yetkileri ellerinden alınarak bu yetki muhassıllıklara verilmiştir. Aynı dönemde eyaletlerdeki işlerde valiye yardımcı olması için devlet görevlilerinin ve halk temsilcilerinin katıldığı meclisler oluşturulmuştur (Akyıldız 2018: 79). Tanzimat dönemi boyunca taşradaki vilayetlerde yaşanan problemlere çözüm arayışları devam etmiştir. Taşra idaresindeki en köklü değişiklikler ve ülkenin tamamını kapsayacak uygulamalar 1864, 1867 ve 1871 nizamnameleri ile gerçekleştirilmiştir. Bu nizamnameler ile birlikte eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir (Findley 2019: 51). Vilayet nizamnamesinin uygulanmasına kadar taşra idaresinde bulunmayan yatay veya dikey hiyerarşi, nizamnamenin hayata geçmesiyle birlikte taşra teşkilatını merkeziyetçi bir yapıya sokmuştur. Bu yapı içerisinde en üst idari birim olarak

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı adlı, idarî ve malî açıdan teşkilatlandırılan vilayet, sancakların üst yönetimi haline getirilmiştir. Kazalar da sancaklara bağlanmış ve böylece eyalet valisi tüm birimlerin amiri konumuna gelerek birimler arasında hiyerarşik ve merkezi yapı tesis edilmiştir (Sungur 2002: 753).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan süreçte yapılan kapsamlı reformlar çerçevesinde devletin değişen idarî ve kurumsal yapısı, Osmanlı kentlerinin fizikî yapısını, kentsel dokusunu ve bina tiplerini de doğrudan etkilemiştir. Özellikle bu süreçte gerçekleşen merkezileştirme çabaları, taşrada devletin birçok kamusal hizmeti kendi bünyesine alması ile beraber yeni kurumları ortaya çıkarmış (Avcı 2017: 18) ve bu durum buralarda görev yapacak sivil bürokrasiyi de beraberinde getirmiştir. Vilayetlere mülkî yönetici olarak atanan valilere yine birçok işlev yüklenmiştir. Ancak bu işleri yerine getirirken kendilerine yardımcı olacak meclisler ve buralarda görev yapacak çok sayıda memur görevlendirilmiştir. Merkezde gerçekleşen modernleşme çerçevesinde oluşturulan nezaretlerin kendilerine ait işleri yürütecek temsilcileri de taşrada valinin kontrolünde görev yapmaya başlamıştır. Bu memurlar, merkezdeki nezaretlere bağlı alanında ihtisaslaşmış kişilerden oluşmuştur. Findley'in ifadesine göre 18. yüzyılın sonlarında ülkede 2.000 civarında sivil memur bulunurken II. Abdülhamid döneminde devlet memuru sayısı 35.000-70.000 civarına çıkmıştır. Bu ifade sivil bürokrasideki hızlı artışı gözler önüne sermektedir. Devletin modernleşmesi kapsamında artan bürokrasi ve yeni oluşturulan kurumların taşraya yansması ile vilayetlerde o güne kadar görülmeyen yeni mimari yapılar ortaya çıkmış ve idarî anlamda kentin mekânsal yapısı değişmiştir. Böylece önceleri beylerbeyi veya kadının konaklarında görülen vilayet işleri artık ihtisas alanlarına göre biçimlenmiş yeni devlet binalarını ortaya çıkarmıştır. Taşrada ortaya çıkan bu yeni yapıların en başında gelen vilayet konakları ile posta ve telgraf binaları, modern okul binaları, mahkeme binaları, polis dairesi ve karakolhaneleri devletin varlığını ve otoritesini simgeleyen yapılar halini almıştır (Findley 2019: 51; Avcı 2017: 18).

Vilayetler açısından yönetimin simgesi niteliğinde olan resmi binaların başında, vilayet işlerinin yürütüldüğü hükümet konakları gelmiştir. Vilayet yönetiminin en üst birimini oluşturan bu yapılar, modernleşme sonucunda taşrada ortaya çıkan rüştiye ve idadi gibi modern eğitim okulları, adliye, jandarma ve polis daireleri, postane, istasyon ve hapishane gibi resmi birimlere ait binaları etrafında toplamıştır. Resmi binaların bu şekilde bir noktada toplanmasından ötürü bu alana hükümet meydanı denilmiştir. Kentlerde devlet-toplum ilişkileri bakımından ortaya çıkan bu yeni alan hem işlevsel hem de sembolik olarak devlet otoritesinin vilayetlerdeki yansması olmuştur (Aktaş 2021: 75; (Avcı 2017: 18). Ayrıca bu yapılar devleti simgelediğinden vilayete hâkim bir konumda oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece daha önceleri devletin varlığını ve otoritesini yönetici şahıslar simgelerken (beylerbeyi, kadı gibi) modernleşme döneminde bunların yerini halk tarafından fiziki olarak

sürekli görünen resmi devlet binaları almıştır. Adana Vilayet Konağı ve diğer resmi binalar tam da bu yapıyı simgeleyecek şekilde oluşturulmuştur.

Osmanlı Devlet’inde Tanzimat ile başlayan süreçte ortaya çıkan hükümet konaklarının hem mimari özellikleri ve yapım süreçleri hem de devlet ve kent açısından ifade ettiği anlam hakkında Avcı (2016) ve Yazıcı Metin’in (2019) çalışmaları bu konuda genel bir çerçeve çizmiştir. Adana Hükümet Konağı hakkında ise Nusret Çam (2010), Murat Ulaş (2011), Nur Umar ve Cengiz Can (2019) ile Gözde Ramazanoğlu’nun (2012) çalışmalarında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak Adana özelindeki bu çalışmalar daha ziyade yapının mimari özellikleri üzerinde durmaktadır. Bu çalışmada ise Adana vilayetinde yapılmasına gerek duyulan yeni hükümet konağının yapılma gerekçeleri, yapım süreci ve bu süreçte merkezi yönetim ile vilayet yönetimi arasındaki konağın yapım masrafı için ihtiyaç duyulan tutarın talebi üzerine gerçekleşen yazışmalar ele alınmıştır.

Adana Hükümet Konağı’nın Konumu ve Çevresi

Osmanlı döneminde şehirlerin mekânsal yapıları aşağı yukarı birbirlerine benzer özelliklere sahip olmuştur. Temelde şehirlerin yerleşim planı iki ana kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki halkın ikamet ettiği mahalleler, ikincisi ise ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü çarşı ve pazarların bulunduğu alandır. İkinci kısımdaki en önemli yapıyı uluslararası veya bölgeler arası ticarete konu olan değerli malların alınıp satıldığı bedestenler oluşturmuştur. Bu yapının etrafında hem dışarıdan gelen tüccarların konakladığı hem de ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Aynı şekilde diğer esnaf gruplarının dükkanları da üretim faaliyetlerine göre bu kısımda konumlanmıştır. Şehrin büyük camisi de (Ulu Cami) bu mekan içerisindedir (Ergenç 2013: 88). Çünkü üretim faaliyeti erkekler tarafından icra edildiğinden ve Osmanlı Devleti’nde Cuma günleri de tatil olmadığından esnafın ibadet ihtiyacı ancak bu mekan içerisindeki büyük bir cami sayesinde karşılanabilmiştir. Adana vilayeti de bahsedilen yapıya göre şekillenmiştir. Kentin bu mekânsal yapısına 19. yüzyılda idari birimlerden oluşan yapıların kapsadığı alan da eklenmiştir.

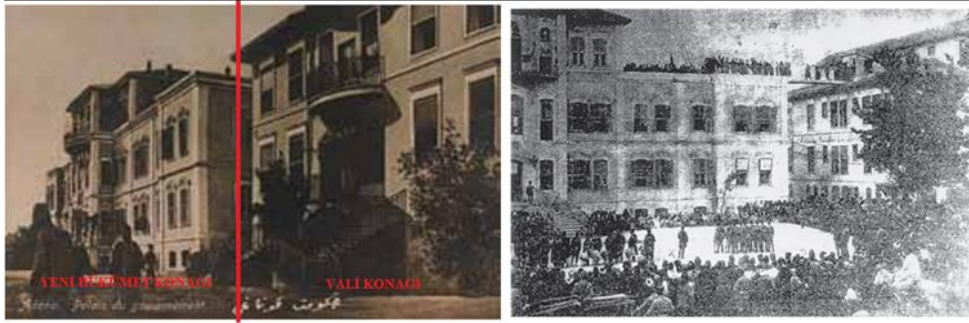
Osmanlı döneminde şehrin kapsadığı alanın doğu girişi Taşköprü üzerinden gerçekleşmektedir. Taşköprü girişinin karşısı ve sol tarafı batıya doğru uzanan mahallelerden, çarşı kısmı ise mahallelerin güneyinde yer almıştır. Günümüzde Seyhan Kaymakamlık binası olarak aktif hizmet vermeye devam eden Adana Hükümet Konağı, Taşköprü’den şehre girildikten sonra Seyhan Nehri kenarında yaklaşık 350 metre güneyde bulunmaktadır (Ramazanoğlu 2012: 218). Hükümet konağının hemen yanında Cumhuriyet döneminde yol çalışması nedeniyle yıkılmış olan ve yeni konağın yapımından önce vilayet işlerinin yürütüldüğü vali konağı mevcuttur. (Ulaş 2011: 54-56) Bu yol üzerinde yine nehir kenarında 1885 yılında Mekteb-i Mülkî-i İdadî modern bir yapı olarak inşa edilmiştir.

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı

Resim 1: Adana Vali ve Hükümet Konağı

Kaynak: Murat Ulaş, "Adana Hükümet Konağı", *Kültürel Miras ve Koruma*, (3), 2011.

Vali Konağı ve Hükümet Konağı, Adana çarşısının en doğusunda ve buranın giriş kısmında konumlanmıştır. Henüz daha yeni konağın inşasından önce buranın yeri ve çevresi hakkında, Telgraf Nezareti tarafından Pozantı merkez memurluğuna 1886 yılında tayin edilen Süleyman Şükrü Bey'in verdiği bilgiler aydınlatıcı niteliktedir. Bu bilgilere göre hükümet dairesinin bulunduğu yer, iki kapısı olan bir meydandan oluşmuştur. Meydan oldukça geniş bir alanı kapsamış, şer'iye, adliye, belediye, posta ve telgraf, polis dairesi ve hapishane bu alanın içerisinde yer almıştır (Mert 1999: 502) Dr. Şerafettin Mağmuni de 1895 yılında yaşanan kolera salgını sırasında Adana'ya geldiğinde aynı şekilde Hükümet Konağının geniş ve dağınık olup ayrı ayrı telgrafhane, belediye ve hapishane binalarını içerdiğini aktarmıştır. Ayrıca konağın karşısında ve Seyhan Nehri'nin hemen kenarında demir parmaklıklarla çevrili bir belediye bahçesi, buranın içinde de biri kız okulu diğeri kiraya verilmiş iki bina olduğu ifade edilmiştir (Mağmuni 2001: 173). Çağdaş kaynakların aktardığı bilgiler çerçevesinde ve günümüzde hala ayakta duran yapıların konumuna bakıldığında Hükümet dairesinin bulunduğu meydanın Seyhan Nehri kenarından yaklaşık Büyük Saat'e kadar olan alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen meydanın bir kapısı Seyhan Nehri tarafına diğer kapısı ise çarşının başlangıcına açılmaktadır. Tanzimat ile başlayan modern kent düzenlemelerine bakıldığında bu dönemde ortaya çıkan hükümet meydanı, şehrin eski dokusu, var olan meydanın düzenlenmesi veya kentin mevcut dokusu dışında yeni bir alanda oluşturulmuştur (Yazıcı Metin 2019: 31). Bu kapsamda Adana Hükümet Konağı'nın konumu ve çevresi değerlendirildiğinde resmi binaların modernleşme dönemine uygun olarak şehre hakim olan bir alanda ve mevcut kent dokusu içerisinde yer alarak var olan meydanın düzenlenmesiyle hükümet konağının etrafında şekillendiği anlaşılmıştır (Umar ve Can 2019: 532).

Yeni Hükümet Konağının İnşa Gerekçeleri

Yönetim anlayışının modernleşmesiyle birlikte vilayetlerdeki en üst idari birim olan ve diğer resmi binaların da merkezinde bulunan hükümet konaklarının inşa edilmelerini iki çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki vilayetlerde artan bürokrasiyle

birlikte işlerin yürütüleceği devlete ait bir binanın zorunluluğu olmuştur. Ancak Tanzimat ile başlayan yeniden yapılanma sürecinde taşrada devlet binalarını inşa etmek hemen mümkün olmamıştır. Vilayetlerde böyle bir binanın bulunmaması veya bunun kullanılamayacak kadar kötü olması bazen bir yerin kiralanmasını ve işlerin orada yürütülmesini gerektirmiştir. (Yazıcı Metin 2019: 30-31). Ancak bu durum artan memur sayısıyla birlikte hizmetlerin sürdürülmesinde sıkıntılar yaratmış ve kira bedeli olarak önemli bir gider kalemi oluşturmuştur. Binaların yapılmasındaki ikinci gerekçe daha ziyade simgeseldir. Çünkü bu binalar gerek yerel halkın gerekse dışarıdan gelenlerin nazarında yerelde devleti ve onun otoritesini simgeleyen en önemli yapı durumundadır. Bu bakımdan zaman içerisinde harap olan ve hasar gören bu yapıların artık devleti temsil edemez hale gelmesi devletin şan ve şerefine uygun yeni yapıların inşa edilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu gerekçelerle vilayet yönetiminin başı olan vali, atandığı yerde ilk iş olarak bu konuya önem vermiştir. Hükümet konaklarının kötü olması durumunda valiler, öncelikle bu işe eğilmiş ve mevcutta bina yoksa yeni bir bina yapımı, var fakat kötü durumda veya yetersiz ise binayı daha kullanışlı bir yapı haline getirmek için çalışmışlardır (Ekinci 2016: 285, Aktaş 2020: 175, Aktaş 2021: 75; Yazıcı Metin 2019: 34).

Adana valiliğine 7 Mart 1898 tarihinde atanan Süleyman Bahri Paşa da göreve başladığında el attığı ilk işlerden biri yeni bir hükümet konağının inşası için çalışmalara başlamak olmuştur. Bahri Paşa, talepte bulunduğu ilk belgede Adana'nın sahip olduğu önemli konumundan bahsederek, artık iyice harap olmuş ve artık oturulamayacak hale gelmiş olan Adana Hükümet Konağı'nın yerine yeni bir bina yapılmasını istemiştir. Bu ifade yeni hükümet konağının inşa gerekçesini ortaya koymaktadır ((Demirel 2016: 209, BOA., BEO.: 1172/87883). Bahri Paşa'nın belgede yer alan ifadesi iki noktaya işaret etmiştir. Bunlardan ilki mevcut yapının fiziki olarak vilayet işlerinin yürütülmesine müsait olmayışı, diğeri ise şehrin sahip olduğu önemli konumundan dolayı yeni bir hükümet konağına ihtiyaç duyulmasıdır. Mevcut yapının oturulamayacak hale gelmesindeki en önemli etken bölgenin iklim şartlarından kaynaklanmıştır. Adana vilayeti genel olarak kurak ve yarı kurak bir iklime sahiptir. Yağışlar ve bunun şiddeti yıllara göre değişiklik göstermektedir. Sonbaharda artan yağış miktarı, kış mevsiminde en üst seviyeye ulaşmaktadır (Göney 1976: 37-40). İncelenen dönemde Adana vilayetinde bulunan yapılardan bir kısmı ahşap ve kerpiçten bir kısmı da taş ve tuğladan inşa edilmişti. Adana vilayetinin sahip olduğu coğrafi ve iklim koşulları dikkate alındığında bölgede yaşanan aşırı yağışlar ve seller o dönemde vilayetteki bu yapılara zarar vermiştir. Özellikle şiddetli geçen kışlarda kentteki yapılar büyük zarar görmüştür. Adana Valisi Süleyman Bahri Paşa'nın yeni bir hükümet konağının inşası için talepte bulunduğu 1898-1899 kışı da sert geçmiştir. Vali tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda hükümet konağının o kış bir kat daha zarar gördüğü ve artık durumun tehlikeli bir hal aldığı vurgulanmıştır (BOA, ŞD,: 2128/25). Yapılara zarar veren diğer husus ise bölgede sık sık yaşanan seller olmuştur. Özellikle henüz daha nehir yatağının tam olarak ıslah edilmemiş ve

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı setlerin olmadığı o dönemlerde, bahar aylarında Toroslarda karların erimesi ve günlerce süren yağışlar, bölgedeki eğimin az olmasının da etkisiyle bir anda suların yükselmesine ve bölgenin büyük kısmının sular altında kalmasına neden olmuştur. Yaşanan bazı seller o kadar büyük olmuştur ki bölgedeki Berdan, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin suları bazen tek bir nehir gibi birleşmiştir. Yeni hükümet konağının yapılmasından önce Adana'da 1873 ve 1874 ile 1889 yıllarında seller yaşanmış ancak 1895 yılında yaşanan sel bunlardan daha da etkili olmuş ve kente büyük zarar vermiştir. (Doğan ve Önal 2011: 10, Turhan Sarıköse 2013: 111). Yaşanan sellerde şehirdeki yapılar önemli ölçüde zarar görmüş hatta kerpiçten olanların bir kısmı tamamen yıkılmıştır (Gönüllü 2010: 361). Doğal olarak yaşanan bu doğa olaylarında bodrumu olan taş yapıların bodrum katları ile zemin katların bir kısmı sel sularıyla dolmuştur. Dolayısıyla taş yapıların çatıları yoğun yağışlarda, zemin kısımdaki ahşap aksamalar da sellerde büyük zarar görmüştür.

Bahri Paşa'nın gerekçesinde vurguladığı hususlardan bir diğeri de şehrin sahip olduğu önemli konumudur. Adana vilayeti, 19. yüzyılda giderek önemi artan Doğu Akdeniz'in kuzeyinde ve Çukurova'yı da içine alan bölge, ticarî ve stratejik bakımdan önemli bir geçiş noktasında yer almıştır. Bu bölge Gülek Boğazı sayesinde Anadolu ile Suriye'yi birbirine bağlamıştır. Adana'nın sahip olduğu konum, Osmanlı döneminde iki bölge arasındaki ticaretin ve dinî bakımdan hac kervanlarının kavşak noktasında olmakla birlikte iki bölgenin güvenliğinin sağlanması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. (Yağcı 2015: 60-61). Toksöz, Adana vilayetinin stratejik konumu dışında 19. yüzyıldaki gelişimini beş başlık halinde değerlendirmiştir. Bunlar; Mısır işgali, bölgeye göçerlerin yerleştirilmesi, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı reform faaliyetleri, pamuk tarımı üzerine yapılan çalışmalar ve limanlara olan bağlantısıdır. Bunlardan özellikle pamuk tarımı ve limanlarla olan bağlantı şehrin önemini bu yüzyılın sonlarında arttıran iki özellik olmuştur. Yüzyılın ortalarında Hindistan'da yaşanan isyan ve Amerika'daki iç savaş pamuk tedarikinde sorunlar çıkarınca Çukurova, sanayileşmiş devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Bu konuda bölgeye yapılan yatırımlar, bölgenin demiryolu ile Mersin limanına bağlanması, işgücünün karşılanması için göçerlerin bölgeye yerleştirilmesi, Adana ve çevresinde üretim ve ticarî faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Bu etkiyle Adana'da birçok yabancı tüccar ve banka faaliyet göstermeye başlamış ve yabancı temsilcilikler açılmıştır (Toksöz 2012: 218-223). Adana vilayet merkezi ile Tarsus ve bölgenin dünya ticaretine açılan kapısı olan Mersin'de 1900 yılında, kendi vatandaşlarının ticari hak ve çıkarlarını gözetmekle görevli olan İngiltere, İspanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Felemenk, Almanya, Fransa, Amerika, İsveç, Portekiz ve İtalya konsoloslukları ile İran Şehbenderliği'ne ait temsilcilikler bulunmaktadır. (Salname-i Adana 1900: 243). Dolayısıyla bu kadar yabancı temsilcinin bulunduğu bir bölgede ilişkilerin yürütüldüğü ve görüşmelerin yapıldığı hükümet konağının, devletin itibarına yakışacak bir vaziyette olması simgesel açıdan önem arz etmiştir. Günün şartlarına uygun ve devletin şanına yakışacak bir binanın

varlığı doğal olarak orada bulanacak kişiler üzerinde uyandıracağı saygı ve itibar ile paralel olmuştur.

Bahri Paşa, merkezi hükümetle olan yazışmalarda, yeni bir hükümet konağının inşa gerekçesini şehrin önemi ve mevcut konağın artık kullanılamaz hale gelmesi şeklinde ifade etmiştir. Ancak yapılan yazışmalarda doğrudan bahsedilmese de asıl ve önemli gerekçelerden birini, modernleşme neticesinde artan memur sayısına bağlı olarak mevcut binanın artık yetersiz kalması oluşturmuştur. Bu gerekçeyi yeni konak inşaatının yapıldığı 1900 yılında çıkarılan Adana vilayet salnamesindeki bilgilerden edinmek mümkündür. Adana'nın vilayet olduğu tarihten itibaren yapılan inşa faaliyetlerini gösteren kısımda, mevcut konağın harap olmaya yüz tuttuğu ve yerel memurların esasen artık buraya sığmayacağını anlaşılmış üzerine dört kat üzerine 54 (salnamede 52 oda yazmaktadır) odayı kapsayan yeni bir hükümet konağının inşa edildiği ifade edilmiştir (Salname-i Adana 1900: 253). Mevcut binanın yetersiz olmasından ötürü yeni konak inşaatın yapıldığı sıralarda mülki memurlar, geçici olarak kiraladıkları Rüşdi İnas Mektebi ile İnas İbtidai Mektebi'nde işlerini yürütmüştür (BOA, DH.MKT.: 2544/117). Bu tarihlerde kendi binaları olduğundan posta ve telgraf, zabıta, sağlık ve eğitim alanındaki görevliler dışarıda bırakıldığında, Adana vilayetinde bulunan meclisler, daireler, komisyonlar ve kalemlerdeki yönetici ve memurların sayısı (Bazı memurlar birden çok birimde görev yapmaktadır.) yaklaşık 300 kişiyi bulmuştur (Salname-i Adana 1900: 78-104). En önemli gerekçelerden biri bu olmasına rağmen Bahri Paşa'nın yazışmalarda buna değinmemesi ve mevcut yapının artık kullanılamaz hale geldiği konusuna vurgu yapması muhtemelen o dönemde bütçede yaşanan sıkıntıdan kaynaklanmıştır. Çünkü ileride görüleceği üzere inşaat masrafı için merkezden talep edilen tutar gönderilmediği gibi işlerin eldeki imkanlar içerisinde yürütülmesi istenmiştir. Bahri Paşa, inşa masrafı olarak gerekli tutarı alabilmek için bunu öngörmüş olacak ki her yazısında yapının memur sayısı bakımından yetersizliği yerine, onu kullanmanın tehlikeli bir hale geldiği üzerinde durmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden biri de yeni hükümet konağının inşasından sonra hem yeni hem de önceki yapıları gösteren fotoğraflardır (Bkz. Resim 1 ve 2). Yeni hükümet konağı yapıldıktan sonra da Adana valisi, eski konağı kullanmaya devam etmiş ve buradan yeni konaktaki makamına geçiş için iki yapı arasında bir köprü kurulmuştur (Ulaş 2011: 54). Bahsedilen tüm bu gerekçeler Adana vilayetinde yeni ve modern bir yapının gerekli olduğunu ortaya koymuştur.

Şunu da belirtmek gerekir ki yukarıda sayılan gerekçeler nedeniyle yeni hükümet konağı inşa ihtiyacı sadece Adana vilayetine mahsus değildir. Örneğin Osmanlı Devleti'ne bir dönem başkentlik yapmış olan Bursa'da da 1900'lü yılların başlangıcında benzer bir girişim gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Bursa'daki idareciler, mevcut konağın yetersizliği, şehre gelen birçok seyyah ve ziyaretçi açısından göze çarpan ilk devlet binası olması ve bu nedenle devleti temsil eden bu yapının devletin şanına yakışır bir mükemmellikte bulunması gibi benzer gerekçelerle yeni bir hükümet konağı inşası için çalışmalar yürütmüşlerdir. Ancak maddi

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı imkanların yetersizliğinden dolayı bu mümkün olmamıştır (Avcı 2017: 72-73). Netice itibarıyla bu tarihlerde Adana gibi başka vilayetlerde de bu konuda sıkıntılar yaşanmış ve çözümü için yerel yöneticiler çalışmalar yürütmüştür.

Yeni Hükümet Konağının İnşa Süreci

İnşa Masrafının Temini İçin Vilayet ile Merkez Arasında Yürütülen Yazışmalar

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde taşrada inşası planlanan hükümet konakları için merkezden izin alınması gerekmiştir. Hazırlanan plan ve yapılan keşif, inşa için istenen izin sırasında merkeze gönderilmekle birlikte bu talepte inşa masraflarının nasıl karşılanacağı da belirtilmiştir (Yazıcı Metin 2019: 42). Adana valiliğinin 1898 yılında Dahiliye Nezaretine yaptığı ilk başvuruda da yeni hükümet konağının inşası ve gerekçeleri ile bunun masrafının nasıl karşılanacağı belirtilerek inşaat için müsaade istenmiştir. Öncelikle yazışmada Adana Vilayeti İdare Meclisi, daha önceki bölümde ifade edilen gerekçeler çerçevesinde yeni bir hükümet konağının inşasına kuvvetle ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalarda, yapılacak yeni binanın taslağı hazırlanmış ve ne kadar masrafla yapılabileceği hesaplanmıştır. Belgelerde ilk başta binanın toplam ne kadar masrafla yapılabileceği belirtilmemiş ise de hesaplamalar neticesinde inşaat için vilayetin 419.892 kuruş eksiği bulunduğu ifade olunmuştur. Vilayet İdare Meclisi eksik olan bu tutar için mevcut yıldaki aşar gelirinden oluşacak fazla ile inşa masrafının karşılanabileceğini, bağlı bulunduğu Dahiliye Nezaretine iletmiştir (BOA., BEO.: 1172/87883).

Dahiliye Nezareti, vilayetten gelen talep üzerine konuyu 18 Haziran 1898 tarihinde Şura-yı Devlet'e havale etmiş ve konu Maliye Dairesi'nde görüşülmüştür. Yapılan görüşmede Adana'da hükümet konağının yeniden inşasının gerçekten zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Fakat inşa masrafı için karşılık gösterilen mevcut yıldaki aşar gelirinin fazla çıkmasının ihtimal dahilinde olmadığı, fazla olması durumunda dahi gelir ile gider bütçelerinin ayrı olup gelirlerde ortaya çıkan bir kısım fazlanın tamamen hazineye ait olduğu, ayrıca masraf bütçesinde karşılığı bulunmayan bir kaleme, gelirden harcama yapılmasının da usulen uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle vilayet meclisinin dayanağı uygun olmadığından bahsedilen masraf için mali yıl bütçesinden geçmişe yönelik kaynak verilmesinin mümkün olamayacağı ve bahsedilen masraflar için mevcut yılki (1898) bütçeden başka bir karşılık sağlanmasının mümkün olmaması durumunda bunun 1899 yılı bütçesine eklenmesi ve o zaman yeniden talepte bulunulması ifade edilmiştir. Bu gerekçelerle gerekli iznin alınamaması neticesinde inşaatın o sene için ertelenmesi zorunluluğu bulunduğu ve vilayet işlerin mevcut imkanlar kullanılarak yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca alınan kararın vilayete acil bir şekilde iletilmesi, Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir (BOA., BEO.: 1172/87883). Dahiliye Nezareti de 24 Ağustos 1898 tarihinde Şura-yı Devlet'in kararını Adana vilayetine iletmiştir. Böylece vilayetin hükümet konağının inşası için istediği izin ve ihtiyaç duyduğu tutarı alması o yıl için gerçekleşmemiştir (BOA, DH.MKT.; 2095/19).

Adana vilayetine taleplerinin karşılanmayacağı hakkında gönderilen yazı üzerine 11 Eylül 1898 tarihinde bahsedilen hükümet konağının yenilenmesinin zaruri olduğu vilayet tarafından tekrar edilmiştir. O yıl mevcut yapının tamiri için yaklaşık 30-40 bin kuruş civarında bir harcama yapıldığı buna rağmen hükümet dairesinde oturmanın yine de mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Dahiliye Nezareti bu nedenle konu ile ilgili padişah iradesi çıkarılması için işlemlerin hızlandırılmasını Şura-yı Devlet'ten talep etmiştir. Ancak buna rağmen öncekinden farklı bir cevap alınamamış ve bahsedilen sene bütçesi için padişah iradesi çıkmadıkça hükümet konağın inşasının yapılamayacağı, padişah iradesi verilene kadar da yine mevcut imkanlarla işlerin yürütülmesi Adana vilayetine bildirilmiştir (BOA, DH.MKT: 2126/117).

Adana vilayet yönetimi, izin çıkmaması üzerine o yıl sahip olduğu imkanlarla işleri yürütmüş ve ertesi yıl 2 Mayıs 1899 tarihinde talebini yeniden Dahiliye Nezaretine iletilmiştir. Vilayetten gelen bu seferki yazıda hükümet konağının o kış bir kat daha harap olduğu ve artık durumun tehlikeli bir hal aldığı vurgulanmıştır. İnşaat mevsiminin de gelmiş olmasından ötürü inşaata başlamak amacıyla önceki yıl, bütçeye inşaat masrafı olarak ekleneceği söylenen tutarın kullanılması için padişah emri verilmesinin buyurulması Adana Valisi Bahri Paşa tarafından istirham edilmiştir (BOA, ŞD: 2128/25). Dahiliye Nezareti de önceki yıl verilen sadaret emri gereğince bahsedilen tutarın 1899 senesi bütçesine eklendiğinin kayıt yoluyla anlaşıldığını ve bu konuda padişah iradesinin çıkarılması için gereğinin yapılmasını Şura-yı Devlet'ten istemiştir (BOA, DH.MKT: 2208/114, BOA, ŞD: 2128/25) Şura-yı Devlet ise bahsedilen tutarın mevcut yıl bütçesine Dahiliye Nezareti tarafından teklif edilerek konulmuş olduğundan bu konuda yapılan değerlendirmenin maliye komisyonundan sorulmasını Sadaret Makamına iletmıştır (BOA, ŞD: 2128/25). Konu oradan da Maliye Nezareti'ne havale edilmiştir (BOA, BEO: 1343/100652).

Maliye Nezaretin'den yapılan değerlendirmede Dahiliye Nezareti'nin Şura-yı Devlet tarafından kendilerine verilen tezkireye dayanarak bahsedilen tutarı bütçe teklifine ekledikleri fakat bu tür masraf karşılıkların önceden belirlenmesi gerektiği, bütçenin tamamı hakkında verilecek karar ve neticeye göre durumun sonuçlandırılabilmesi ve bu tür masrafların bütçeye konulabilmesinin ancak padişah emriyle mümkün olabileceğine karar vermiştir. Bu yapılmadıkça da istenilen tutarın verilmesi ve bunun sarf edilmesi yoluna gidilemeyeceği belirtilmiştir. Bu yapılmamış olduğu için de bahsedilen tutarın Dahiliye Nezareti'nin asıl ödenekleri arasında karşılığının bulundurulmasıyla ödenmesi Dahiliye Nezareti'ne 10 Eylül 1899 tarihinde bildirilmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti daha önce kendilerine sadaret tarafından gönderilen tezkireye dayanarak Şura-yı Devlet kararıyla 8 Ağustos 1898 (27 Temmuz 1314) tarihli sadrazam emrinde inşaat masrafının önceki yıl bütçesinde karşılık bulunmadığından 1899 yılı bütçesine eklenmesi ve zikrolunan tutarın bütçeye teklif edilerek eklenmesinin gereğini tekrarlamış ve bahsedilen tutar bütçeye konulmadığından gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH.MKT: 2267/58, BOA, ŞD: 2128/25).

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı

Dahiliye Nezareti'nin başvurusu üzerine konu bir kez daha Maliye Nezaretine aktarılmıştır. Nezaret aynı şekilde bu tür masraf tahsisinin padişah emrine tabi olmadıkça verilemeyeceğini ve istenen tutarın Dahiliye Nezareti'nin kendi ödeneği içinden karşılanmasından başka da çare olmadığını beyan etmiştir (*BOA, ŞD*;: 2128/25). Ayrıca istenen tutarın bu şekilde ödenmesinin bütçeye fazladan bir yük getireceği ve bu şekilde karşılıksız ödenek eklenmesinin ise yasak olduğu ayrıca ifade edilmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde Sadaret Makamı da 19 Aralık 1899 tarihinde Maliye Nezareti'nin kararına uyarak 1900 senesi bütçesine genel inşaat ve tamirat için konulacak tutar içinden bahsedilen masrafa bir karşılık ayrılarak durumun usulüne göre yapılmasını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti istenen tutarın mevcut yılki bütçeye eklenerek sarfının mümkün olamayacağını anlamıştır. Ayrıca tutarın verilemeyeceği bilgisinin kendilerine iletildiği tarihlerde o yılki inşaat mevsimi de zaten geçmiştir. Bu yüzden sonraki yıl bütçesine vilayetlerin inşaat ve genel tamiratlar için tespit edilecek tutarlar arasından bahsedilen masrafa bir karşılık ayrılarak talebin yerine getirilmesi uygun bulunmuştur (*BOA, BEO*;: 1419/106405). Böylece 1900 yılı için inşaat izin çıkmış fakat bunun için artı bir bütçe ayrılamayacağı kararı alınmıştır.

Adana vilayeti inşaat için gerekli tutarın, vilayetlere ayrılan genel tamirat ve inşaat kısmından karşılanması için kendilerine iletilen yazı üzerine 17 Şubat 1900 tarihinde mevcut durumu açıklayarak yeniden Sadaret Makamına başvurmuştur. Bu yazıda daha önce kendilerine iletilen yazıya atfen o güne kadarki gelişmeler aktarıldıktan sonra genel inşaat ve tamirat kaleminden nezaret bütçesinin vilayet merkez kısmında sadece 304 bin kuruştan ibaret olan tamirat düzenlemesi için ekleme yapıldığı ifade edilmiştir. Vilayet kısmına dahil edilen bu tutardan vilayete ayrılacak ve buralarda bir yıl içinde ortaya çıkacak tamirat masraflarının az olması halinde hem bu miktardan hem de adliye bütçesine ait tamirat işlerine aktarılacak ve bütçede karşılığı olmayan inşaat masrafı için kullanılacak 170 bin kuruştan para ayrılarak bunların bahsedilen inşaat masrafı için kullanılması istenilmiştir. Ayrıca vilayet bütçelerine dahil edilen tamirat ve inşaat işlerinin azlığından dolayı sınırlı imkanların etkili bir şekilde kullanılması buyurulmuştur. Fakat Adana vilayeti inşaata ait masrafın tamirat kısmından yapılacak tasarrufla karşılanmasının mümkün olamayacağını ve bu konuda gereğinin yapılmasını tekrar Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir (*BOA, DH.MKT*;: 2307/29). Böylece konu bir kez daha Sadaret makamına ve oradan da Maliye Nezareti'ne aktarılmıştır. Nezaretin yaptığı görüşme ve aldığı kararda Adana Vilayet Konağı'nın inşa masrafı olan 419.892 kuruşa karşılık bulunmayıp vilayetçe bütçelerine dahil bulunan tamir ve inşaat işlemlerinin azlığından dolayı sınırlı miktarda ödenek verildiği ve hazine tarafından 17 Mart 1900 tarihinde yapılan değerlendirmede karşılıksız olan kalemlerin bütçe açığına neden olacağı ve bu kalemlere para aktarılmasının esasen mümkün olmadığı bir kez daha karar altına alınmıştır. Ayrıca mecburi sebepler dışında bütçe dışına bir akçe bile sarf edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bundan dolayı bahsedilen miktarın karşılıksız olarak bütçeye eklenmesi

hakkında hazinece bir şey yapılamayacağı 22 Nisan 1900 tarihinde Sadaret Makamına bildirilmiştir. Yapılan değerlendirme Sadaret Makamı tarafından 21 Ağustos 1900 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir (BOA, ŞD.; 2702/29, BOA, BEO.; 1534/15033, BOA, BEO.; 1539/115398).

Adana vilayetinin inşaat masrafı için istediği tutarı bir türlü alamaması üzerine 27 Ekim 1900 tarihinde mevcut durum Dahiliye Nezaretine yeniden açıklanarak talep yinelenmiştir. Yapılan bu talepte 1900 yılı bütçesine genel inşaat ve tamirat için konulan tutarın önceki yıllara kıyasla yalnız tamirat işleri için düzenlendiği ancak tamirat işleri için ayrılan ödeneğin oldukça yetersiz olduğu tekrar açıklanmıştır. Özellikle adliye bütçesine ait olan genel tamirat için ayrılan ödenekten henüz daha o yılın yarısı geçtiği halde sarf edilerek geriye pek bir şey kalmadığı aktarılmıştır. Bu nedenle Dahiliye Nezareti inşaat masrafı olarak tespit edilen eksik tutarın ödenmesi için gereğinin yapılmasını tekrardan Sadaret Makamından talep etmiştir (BOA, DH.MKT.: 2420/98).

Adana vilayet yönetimi, ihtiyaç duyduğu inşaat masrafı için merkezle yazışmaları sürdürdüğü ve son talepten uzun bir süre geçmesine rağmen henüz bir cevap alamadığı sıralarda inşaat için izin çıkmış olduğundan vilayetin sahip olduğu imkanlar çerçevesinde çalışmalara başlamıştır. Her ne kadar inşaat eldeki imkanlar çerçevesinde yapılmaya çalışılmış ise de 1901 yılına gelindiğinde vilayetin bu konuda hala çok fazla eksiği olduğu yazışmalardan anlaşılmıştır. Vilayet tarafından 15 Haziran 1901 tarihinde gönderilen yazıda gerçekleşen inşaatın tamamen bitirilmesi ve eksikliklerinin giderilmesiyle memurların buraya taşınıp yerleşmesi için hala 95.392 kuruşa daha ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bunu üzerine Dahiliye Nezareti, bahsedilen tutarın emval-i umumiye'nin (kamu malları) artan kısmından ödenmek üzere gereken havalenin hızlıca gönderilmesi konusunda Sadaret Makamına başvurmuş ve Adana vilayetine alınacak cevabın tebliğ edileceği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.: 2498/97). Bu defa 11 Temmuz 1901 tarihinde vilayetten gelen telgraf ve mazbatanın takdimiyle gerekenin yapılması için tezkire hazırlanmıştır. Ağustos ayında Adana vilayeti hazırlanan tezkireye dayanarak havalenin yapılmasını istemiştir (BOA, DH.MKT.: 2527/58). Bu süreç devam ederken Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına gönderilen 9 Eylül 1901 tarihli belgede Adana vilayetinde yapılmış olan hükümet konağının 4 kat üzerine 54 oda olacak şekilde inşaatının tamamlandığı bilgisi iletilmiştir (BOA, DH.MKT.: 2530/93). Fakat 11 Kasım 1901 tarihinde vilayetten gönderilen telgrafta daha önce tamamlandığı söylenen inşaatın hala çok fazla eksiği olduğu anlaşılmıştır. Telgrafta Hükümet Konağının birçok odasında cam bulunmadığı, yapının sıvasız olduğu ve kısmen tavanda tahtasız yani açık alan bulunduğu ifade edilerek bu yüzden yeni binada çalışmaya başlayan hükümet memurlarının görevlerini yerine getirmekte sıkıntı yaşadığı belirtilmiştir. Bu nedenlerden ötürü vilayet tarafından daha önce talep edilen paranın gönderilmesi için yeniden talepte bulunulmuştur. Dahiliye Nezareti durumu sadarete hatırlatmış ise de Adana vilayetine 24 Aralık 1901 tarihinde istenilen paranın ödenmesi hakkında sadareten henüz cevap alınamadığı

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.: 2571/22). Böylece inşaat planının hazırlanmasından inşaatın bitimine kadar geçen sürede ihtiyaç duyulan tutarların merkez bütçesinden alınması mümkün olmamıştır. Gerçekleşen tüm yazışmalardan Maliye Nezareti'nin bütçeye sıkı sıkıya bağlı kaldığı ve bütçede karşılığı olmayan kalemlere harcama yapılmasına izin verilmediği görülmüştür. Buna karşılık istediği tutarı bir türlü alamayan vilayet yönetiminin, görevli memurların yerleşmesi ve devlet işlerinin yürütülmesi için ihtiyacı karşılayacak yeni ve modern bir hükümet konağı inşasının, eldeki imkanlar çerçevesinde büyük bir gayret sarf edilerek gerçekleştiği anlaşılmıştır.

Hükümet Konağının İnşası

Adana vilayetine 7 Mart 1898 tarihinde vali olarak atatan Süleyman Bahri Paşa, önceki konularda ifade edildiği üzere ilk iş olarak dikkatini devlet işlerinin yürütüldüğü hükümet binasına vermiştir. Mevcut binanın yetersizliği ve yapının kötü durumda olduğunun anlaşılması üzerine vilayet idare meclisi yeni bir hükümet konağının yapımı için çalışmalara başlamış ve bu konuda bir plan ve taslak hazırlanarak inşaatın kaç mal olacağının tespiti için de keşif yapılmıştır. Merkezle yürütülen yazışmalarda yapılan çalışmalarının vilayet idare meclisi tarafından yapıldığı belirtilmiş olmakla birlikte yapımı planlanan konağın plan ve keşfi ile ilgili işler, vilayet idare meclisine bağlı fenn heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. İnşaatın yapıldığı yıllarda fenn heyetinin başında Baş Mühendis Necati Bey bulunmaktadır. Onun dışında Menas Yivanaviç (İvonaviç) ve Victor Efendi de diğer iki mühendistir. Heyette ayrıca beş fen memuru (kondüktör) ile bir katip görev yapmaktadır (Salname-i Adana 1900: 81-82).

Heyet tarafından yapılan çalışmalar neticesinde yapı dikdörtgen ve yüksek tavanlı olacak şekilde planlanmıştır (Çam 2010: 255). İlk plan, 3 kat üzerine ilk iki katı simetrik, karşılıklı 8'er odadan toplam 32 ve makam odası olarak kullanılacak en üst kat ise 6 olmak üzere tüm bina toplam 38 oda olacak şekilde hazırlanmıştır (BOA, DH.MKT.: 2498/97). Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki hükümet konaklarının ampir stil unsurlarının hakim olduğu neoklasik bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu üsluba göre binalarda yalınlık, simetrik ve dengeli cephe kurgusu hâkimdir. Binaların bu tarzda inşa edilmesinde bu üslubun yapıya anıtsallık ve resmiyet kazandırdığı için tercih edildiği düşünülmüştür (Yazıcı Metin 202019: 142). Adana'da yapılması düşünülen konağın planının da bu üsluba göre hazırlandığı anlaşılmıştır.

Yeni yapılacak hükümet konağının yeri için de mevcut vali konağının güney cephesinin hemen yanındaki arazi tespit edilmiştir. Burada yapılması tasarlanan binanın toplamda ne kadara mal olacağı kayıtlarda bulunmamakla beraber vilayet yönetiminin binanın inşa edilebilmesi için 419.892 kuruş eksiği bulunduğu belirtilmiştir. Merkez ile yapılan görüşmelerde bu miktarın 1898 ve 1899 yıllarında karşılanmadığı ve izin alınamadığı yine

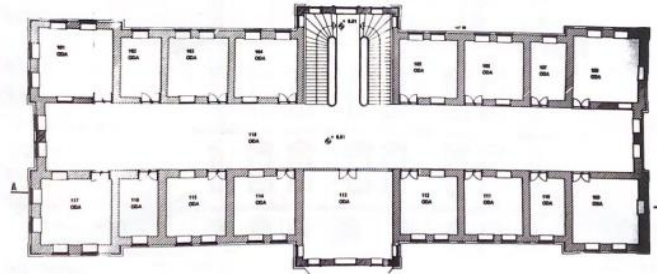

önceki konularda belirtilmişti. Bu nedenlerle inşaatı da başlanması için 1900 yılına kadar beklenmek zorunda kalınmıştır.

Merkez tarafından inşaatın, vilayetin genel tamirat bütçesinden yapılacak tasarrufla gerçekleştirmesini buyurması üzerine Adana valisi tarafından 15 Haziran 1900 tarihinde gönderilen yazıdan inşaatın eldeki imkânlar çerçevesinde yapılmakta olduğu açıklanmıştır. Yazıda aktarılan bilgilere göre inşaatın başlangıcında binanın inşa edileceği alanda yapılan temel kazma işlemi sırasında toprak oldukça yumuşak çıkmıştır. Bu nedenle binanın sağlam ve dayanıklı olabilmesi için daha derin bir temel kazılması gerekmiştir. Bu durum daha önce taslağı hazırlanan yapıya çok az bir masrafla bir kat daha eklenip 16 oda daha kazandırılmasını sağlamıştır. Böylece 3 kat üzerine 38 oda olarak tasarlanan yapı 4 kat üzerine 54 oda olacak şekilde inşa edilmeye başlanmıştır (BOA, DH.MKT.: 2498/97). Bodrum katının eklenmesiyle oluşturulan yeni plana göre hükümet konağının Doğuya yani Seyhan Nehri'ne bakan giriş kapısı birkaç merdivenle yükseltilmiştir. Bina, yaklaşık yarısı yer seviyesinin üzerinde olan bodrum kat ve onun üzerindeki iki kat ile tam ortada bulunan girişin en üstünde bulunan çıkıntı kattan oluşmuştur. Dikdörtgen bir yapıya sahip olan bina boylamasına bir koridor ve bunun iki yanında karşılıklı odalardan teşekkül etmiştir (Çam 2010: 254-255).

Şekil 1: Hükümet Konağının Planı

Kaynak: Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana*, TTK, Ankara 2010, s.257.

Vilayet tarafından Haziran ayında gönderilen yazıya göre henüz bina o tarihte tamamlanamamış ve inşa masrafı için ayrılan para da tükenmiştir. Bunun üzerine vilayet meclisindeki fenn heyeti, bir inceleme yaparak binanın tamamının 654.654 kuruşla yapılabileceğini teknik olarak tespit ettiğini ve inşaat için de o güne kadar 418.000 kuruş harcadığını belirtmiştir. Dolayısıyla ilk planın toplamda kaç mal olacağı bilgisi mevcut değilse de 4 kat olarak başlanan inşaatın toplamda 654.654 kuruş mal olduğu yazışmalardan anlaşılmıştır. Bu tarihlerde vilayet yönetimi tarafından inşaatın tamamen bitirilmesi için merkezden istediği 95.392 kuruşun da gönderilmemesi üzerine inşaatın tamamlanması için yine mevcut imkanlar kullanılmak zorunda kalınmıştır (BOA, DH.MKT.: 2498/97). Bu durum doğal olarak inşaatın tamamlanmasını da geciktirmiştir.

Adana Hükümet Konağı üzerine yapılan çalışmalarda yapının tamamlanma tarihi 1900 veya 1901 olarak verilmektedir. Bu karışıklık eserin kitabesinden kaynaklıdır. Tarsuslu

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı

Şamlızade Mustafa Haşim tarafından yazılan kitabenin son kısmı şöyledir: "...Efendimiz hazretlerinin hilafetleri zamanında işbu Adana vilayeti Hükümet Dairesi, Devlet-i Aliyenin bütçesine ilave olarak, Devlet-i Aliyenin sadık bendelerinden Süleyman Bahri Paşa hazretlerinin valilik döneminde medeniyet sever kimselerin himmetleri ve yardımlarından elde edilen gelirlerle inşa ve ikmal edilmiştir. Rumi 1316" (Çam 2010: 255). Öncelikle bu ifade yapının devlet bütçesine ek olarak hayırseverlerin de yardımlarıyla yapıldığını açık olarak ortaya koymaktadır. İâne-i ahali denilen bu yardımlar devletin bütçe sıkıntısında dolayı hükümet konaklarının inşasında sıklıkla başvurulmuş bir yöntem olmuştur (Yazıcı Metin 2019: 46). Tarih konusuna gelince kitabede verilen R.1316 tarihi miladi olarak Mart 1900-Mart 1901 tarihlerine karşılık geldiğinden ve ay belirtilmediğinden bu tarih yapının miladi olarak hangi tarihte yapılmış olduğunu kesin olarak göstermemektedir. Ancak kitabenin 1900 yılında yazılmış olması II. Abdülhamid'in 1 Eylül 1900 tarihine denk gelen tahta çıkışının 25. yıldönümünden kaynaklı olabilir. Bu yılın öneminden dolayı yıl içerisinde Osmanlı vilayetlerinde hükümet konakları başta olmak üzere pek çok yapının açılışı veya temel atma töreni yapılmıştır (Yazıcı Metin 2019: 199). Örneğin bu tarihte Adana Islahhanesi, 25. yıldönümü hatırasına, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi haline dönüştürülmüştür (Gönüllü 2019: 184). Dolayısıyla konağın inşa süreci bitmemiş olmasına rağmen bu yılın öneminden ötürü kitabe bu tarihte yazılmış olmalıdır. Servet-i Fünûn dergisinin 10 Ekim 1901 (R. 27 Eylül 1317) tarihli sayısında ise kapak resminde Adana Hükümet Konağının resmî açılışını gösteren fotoğraf bulunmaktadır. Ancak resimde açılış tarihi bulunmadığından bu kayıt da kesin tarihi verememektedir. Bu konudaki en sağlam tarihe Dahiliye Nezareti'nin Sadaret Makamına gönderdiği 9 Eylül 1901 tarihli yazısından ulaşılmaktadır. Bu yazıya göre Adana vilayetinde 4 kat üzerine 54 odadan müteşekkil yeni Hükümet Konağının inşaatı tamamlanmıştır bilgisi yer almaktadır (BOA, DH.MKT.: 2530/93). Dolayısıyla yapının 1901 yılında tamamlanarak Eylül ayında da resmi açılışının yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Resim 2: Hükümet Konağının Açılışı

Kaynak: *Servet-i Fünûn*, 22(552), R.1317.

Adana Hükümet Konağı resmi olarak Eylül 1901 tarihinde açılrsa da sonraki yazışmalardan henüz memurların yerleşmesi için binanın tam olarak hazır olmadığı anlaşılmıştır. Dahiliye Nezaretinin 11 Kasım 1901 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda hükümet konağının birçok odasında cam bulunmadığı, yapının sıvasız olduğu ve kısmen tavanda tahtasız yani açık alan bulunduğu ifade edilmiş ve yeni binada çalışmaya başlayan hükümet memurlarının bu yüzden görevlerini yerine getirmekte sıkıntı yaşadığı belirtilmiştir (BOA, DH.MKT.: 2571/22). Vilayet yönetimi bu eksiklikler için tekrar para talebinde bulunmuşsa da olumlu cevap alınamamış ve eksiklikler yine mevcut imkânlar ve hayırseverlerin yardımıyla peyderpey tamamlanmaya çalışılmıştır.

Hükümet konağı 1901 yılında hizmet vermeye başlamış ise de burada görev yapmaya başlayanların mevcut memurların tamamını kapsamadığı anlaşılmıştır. İnşaat sırasında vilayette görev yapan ve geçici olarak Rüşdi İnas Mektebi ile İnas İbtidai Mektebi'ni kullanan mülki memurların yeni yapılan hükümet konağına taşınması 1902 yılını bulmuştur. Bu durum Dahiliye Nezaretinin 14 Aralık 1901 tarihinde vilayetten memurların geçici olarak yerleştikleri yerlerin kirası ile oraların ne zaman tahliye edileceğinin kendilerine bildirilmesini istediği yazısından anlaşılmıştır (BOA, DH.MKT.: 2544/117). Nezaretin bu talebi 1901 yılın sonunda memurlardan bir kısmının hala yeni binaya taşınmadıklarını göstermiştir. Böylece vilayet yönetimi tarafından 1898 yılında vilayete yeni bir hükümet konağı kazandırılması için başlayan süreç yaklaşık beş yıl sürmüş ve bu süreç 1902 yılında memurların yeni konağına taşınmasıyla son bulmuştur.

İnşaat sürecinin sürdüğü 1900-1901 yıllarında Adana vilayetinde incelemeler yapan Dr. Şaffer'in ifadesiyle yeni yapılmış olan Adana Hükümet Konağı (eksiklikleri olmakla birlikte), o tarihlerde Anadolu'daki diğer hükümet konakları içerisinde eşine rastlamayan bir yapıdır. (Ener 1990: 225). Tabi ki bu söz gerçekte ülkedeki tüm konakların karşılaştırılmasından ziyade çağın mimari üslubuna uygun yapılan bu yeni konağın heybetinden ve güzelliğinden kaynaklanarak söylenmiş olmalıdır.

Netice itibarıyla yapılan yeni hükümet konağı ile Adana vilayetine memurların ofis ihtiyacını karşılayacak, devlet işlerinin düzgün bir şekilde yürütülmesini sağlayacak ve devletin şanına yakışacak bir yapı kazandırılmıştır. Ancak yeni konağın inşası sırasında adliye bütçesine ait tamirat kısmının da buraya aktarılması daha sonraki dönemde birimler arasında sorunlara neden olmuştur. Daha önce bahsedildiği üzere bazı birimler dışında, vilayette aralarında adliye memurlarının da yer aldığı 300 civarında memur görev yapmaktaydı. Bunlar, henüz daha inşaat başlamadan 2 yıl önce hep birlikte kiralanan İnas Mektebi'ne yerleştirilmişti. İnşaatın tamamlanmasından sonra Dahiliye Nezaretine bağlı memurlar yeni binaya geçerken adliye heyeti ise mektepte kalmaya devam etmişlerdir. Bu sırada Maarif Nezaretine Adana'da adliye memurlarının yerleşmiş oldukları mektebin maarife verilmesi dolayısıyla tahliyesini ve birikmiş kira ücretinin ödenmesini talep etmiştir. Aslında yeni

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı
konağın inşası sırasında yapının yaklaşık yüzde on beşlik kısmı kadar münasip bir yere adliye memurların yerleştirileceği söylenmiştir. Çünkü bu tarihlerde Hükümet Dairesi civarındaki Adliye Dairesi de oturulamayacak durumda bulunmakta ve tamiri için 48.000 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur. Fakat hükümet konağının inşaatı sırasında adliye için ayrılan genel tamirat bütçesi Dahiliyeye aktarılmıştı. Buna rağmen inşaatın tamamlanmasından sonra vilayet yönetimi, adliye heyetinin yerleşmesi için uygun bir yer bulunmadığını belirtmiştir (BOA, BEO,: 2419/181366). Dahiliye ile Adliye nezaretleri arasında yaşanan bu olaylar yeni yapılan konağın kapasitesinin ancak Dahiliye memurlarının ihtiyacını karşılayabildiği ve vilayette genel olarak memurların yerleşmesi için binaların hala yetersiz olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde son yüzyılında yaşanan modernleşme, merkez ve taşra yönetiminde köklü değişiklikleri ortaya çıkarmıştır. Bu durum aynı şekilde birçok yeni kurumun ve buna bağlı olarak her geçen gün sivil memur sayısının artmasına vesile olmuştur. Merkezde başlayan dönüşüm zamanla taşraya yansımış ve buralarda da yeni birimler meydana gelmiştir. Genellikle belli bir alanda toplanan bu birimler Vilayetler özelinde, Hükümet konağının çevresinde toplanmıştır. Hükümet konakları vilayet valisinin makamı ve ona bağlı birimlerin işleri yürüttüğü yapıyı oluşturması bakımından, devletin varlığını, saygınlığını ve otoritesini simgeleyen bir yapı halini almıştır. Bu özelliğinden dolayı yapının devletin şan ve şerefine yakışacak bir şekilde olması önem arz etmiştir. Fakat fiziki olarak 19. yüzyılın sonlarında bu yapılar ülkenin birçok yerinde eksik, yetersiz veya bakımsız durumdadır. Bu nedenle vilayete atanan valiler atandıkları yerlerde modern binaların oluşturulması ve memurların çalışma mekânı ihtiyacının karşılanması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Adana vilayetine 1898 yılında atanan Süleyman Bahri Paşa da ilk iş olarak bu konuya eğilmiştir. Ancak bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak içinde bulunduğu zor durum valinin işini zorlaştırmıştır. Özellikle bu dönemde vilayet ile merkez arasında yaşanan yazışmalardan hazinenin, bütçe dışına çıkmayarak sıkı bir para politikası takip ettiğini göstermiştir. İnşaat boyunca masraflar için talep edilen para hazineden karşılanmamış ve buna karşılık Dahiliye Nezareti'ne ayrılan tamirat bütçesinin verimli kullanılmasıyla inşaatın yapılması tavsiye edilmiştir. Fakat bu durum Süleyman Bahri Bey'i durdurmamış eldeki imkanlar ve hayırsever yerel halkın yardımlarıyla Adana vilayetine, neoklasik üslupla inşa edilmiş ve günün gereklerine uygun çağdaş bir yapı kazandırılmıştır. Her ne kadar vilayetin tüm memurlarını kapsayacak büyüklükte bir yapı olmamışsa da büyük oranda ihtiyacı gidermiştir. Sonuçta Süleyman Bahri Paşa'nın çabaları neticesinde devletin şan ve şerefine uygun olacak şekilde devleti simgeleyen yeni bir yapı Adana vilayetine kazandırılmıştır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi BOA

Bab-ı Ali Evrak Odası BEO: 1172/87883; 1343/100652; 1419/106405; 1534/15033; 1539/115398; 2419/181366.

Dahiliye Mektubi Kalemi DH.MKT: 2095/19; 2126/117; 2208/114; 2267/58; 2307/29; 2420/98; 2498/97; 2527/58; 2530/93; 2544/117; 2571/22;

Şura-yı Devlet ŞD: 2128/25; 2702/29

Tetkik Eserler

Aktaş, Esat. 2020. "20. Yüzyılın Başında Bayburt'ta Yöneten-Yönetilen İlişkileri ve Kamu Düzenini Sağlama Çabaları". ss. 153-183 içinde *Bayburt Araştırmaları Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat*. Ed. Turgay Kabak ve Ferdi Güzel. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Aktaş, Esat. 2021. *Devlet-Eşraf Ekseninde Taşrada İdarecilik Ordu Kazası Kaymakamları (1876-1916)*. İstanbul: Kitabevi.

Akyıldız, Ali. 2018. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Avcı, Yasemin. 2017. *Osmanlı Hükümet Konakları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çadırcı, Musa. 1997. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK.

Çam, Nusret. 2010. *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana*. Ankara: TTK.

Demirel, Yurdal. 2016. "Adana'nın Valisi Süleyman Bahri Paşa". ss. 205-223 içinde *Tarihte Adana ve Çukurova*. C. III. Adana: Akademisyen Kitabevi.

Doğan, Osman ve Önal, Ebul Faruk. 2011. *Çukurovaya Bereket Getiren Projeler*. İstanbul: Çamlıca.

Ener, Kasım. 1990. *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*. Adana: Hürsöz Gazetecilik.

Ergenç, Özer. 2013. *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Findley, Carter V. 2019. "Tanzimat". ss. 37-70 içinde *Türkiye Tarihi 1839-2010 C.IV*. Ed. Reşat Kasaba. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Göney, Süha. 1976. *Adana Ovaları I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Gönüllü, Ali Rıza. 2010. "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (28): 351-373.

Gönüllü, Ali Rıza. 2019. "Sultan II. Abdülhamid'in Bir Yadigârı: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi". *USAD*, (10): 179-202.

Halaçoğlu, Yusuf. 2003. *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK.

İnalcık, Halil. 1995. "Eyalet". ss. 548-550 içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 11*. İstanbul: TDV Yayınları.

Ekinci, İlhan. 2016. *Tanzimat Devri Ordu Kazası*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Mağmuni, Şerafeddin. 2001. *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Çev. Cahit Kayra. İstanbul: Büke Yayınları.

Mert, Hasan. 1999. "19. Yüzyılın Sonlarında Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Çukurova", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*. Adana.

Ortaylı, İlber. 2011. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK.

Ortaylı, İlber. 2017. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.

II. Abdülhamid Döneminde Vilayetlerdeki Modernleşme Faaliyetlerine Bir Örnek: Adana Hükümet Konağı
Ramazanoğlu, Gözde. 2012. *Adana'da Tarih Tarihte Adana*. İstanbul: Etik Yayınları.

Salname-i Adana. 1900. Adana Vilayet Matbaası. Adana.

Sarıköse, Selma Turhan. "XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar". Doktora Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya.

Servet-i Fünûn, R.1317. 22(552).

Sungur, Mutullah. 2002. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi". ss.750-761 içinde *Türkler* C.13. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Toksöz, Meltem. 2012. "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernizasyonu". ss. 209-226 içinde *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ulaş, Murat. 2011. "Adana Hükümet Konağı", *Kültürel Miras ve Koruma*, (3): 54-56.

Umar, Nur ve Can, Cengiz. 2019. "Adana Vilayeti Hükümet Konakları". *MEGARON*. 14(4): 530-543.

Ünal, Mehmet Ali. 2002. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

Yağcı, Zübeyde Güneş. 2015. "Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*. 1(1): 58-74.

Yazıcı Metin, Nurcan, 2019, *Devlet Kapısı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

